

#### 4. Existencialismus – Berdajev, Marcel, Sartre, Jaspers

Existencialismus lze nazvat i filosofií existence (viz dále). Svůj počátek má u dánského filosofa Søreny Kierkegaarda (1813-1855), dále „SK“. Ten jako jeden z prvních více zaměřil pozornost na jednotlivce a jeho konkrétní situaci – to je společné všem existencialistům. SK také poprvé více tematizoval úzkost, osamělost a tragiku jednotlivce – to sdílí většina existencialistů. SK ovšem není prvním, kdo začal klást tyto důrazy; připomeňme třeba ruského filosofa Nikolaje Alexandroviče Berdajeva (dále „NAB“), Fjodora Michaloviče Dostojevského (1821-1881) a kupříkladu známého pražského spisovatele Franze Kafku (1883-1924).

Filosofie SK obsahovala náboženskou, teologickou dimenzi (známá je jeho myšlenka „skok víry“). Někteří existencialisté tuto dimenzi nemají, jiní ji naopak rozvíjí. S francouzským existencialistou Jean Paul Sartrem (dále „JPS“) proto můžeme rozlišit 2 hlavní druhy existencialismu/filosofie existence:

- ateistický, příp. agnostický (JPS, MH)
- teistický, příp. křesťanský (NAB, GM, KJ)

Podle JPS mají společné pouze to, že vychází z hlavního předpokladu, který zní: „existence předchází esenci, nebo chcete-li, (...) je nutno vycházet ze subjektivity.“<sup>1</sup> V rámci existencialismu je ovšem řazení do přesných kategorií obtížné, neboť např. MH označení existencialista odmítal (a neplatí jistě pro jeho druhé období, po 1929). Gabriel Marcel (dále „GM“) byl zprvu vůči označení (křesťanský) existencialista indiferentní, později však (po 1949) proti němu opakovaně protestoval – a chápal svůj filosofický přístup jako filosofii existence, příp. konkrétní filosofii.<sup>2</sup> Název „filosofie existence“ používal i německý filosof Karl Jaspers (dále „KJ“). JPS se naopak za existencialistu označoval a termín existencialismus používal.

Podle Störiga klade existencialismus důraz na: individuální lidskou existenci, ale není nutně individualistický; na dynamiku existence („existence v čase“); na individuální „existenciální prožitek“ (u KJ jsou to „mezni situace“, u GM kierkegaardovský „náboženský prožitek“); nepojímá člověka modelem věci (substance); z hlediska metody je fenomenologický, nejde však o obecné, objektivní.<sup>3</sup> K tomu je třeba dodat, že klíčový je rovněž důraz na (individuální) svobodu. V následujícím představím 4 významné osobnosti filosofie existence a pokusím se stručně načrtnout některé hlavní rysy jejich myšlení.

---

<sup>1</sup> JPS, Existencialismus je humanismus (1946).

<sup>2</sup> GM vadilo označení kvůli koncovce „-ismus“, obsahuje prý určitý rozpor: má se systematizovat to, co je ze všeho nejméně systematizovatelné. Nejvíce však GM vadil „karikaturní existencialismus“ JPS v tom, že devalorizuje esenci. GM ovšem na druhou stranu nejde o to, aby obrátil preferenci existence před esencí! „Výslovně píše, že ‚existenciální filosofie chce vycházet z fundamentálních situací a z nich pak analyticky odvozovat implikace, a vůbec ne od esencí, jež jsou příliš často neoprávněně objektivovány.‘ Na jiném místě říká, že by esence měly být ‚znovu promyšleny, a to z hlediska filosofie, která afirmuje *primát subjektivity*, nebo přesněji intersubjektivitu, jejíž prioritu scholastické myšlení nejčastěji neuznávalo.“ Citováno z Bendlová, P., Závěrečná studie in GM, Přítomnost a nesmrtelnost (Výbor z textů), 1998, 108. Kurziva původní.

<sup>3</sup> Srov. více Störig, MDF, 445-446.

Právě **NAB (1874-1948)** by mohl být nazván „filosofem svobody“. Na příkladu jeho náboženské/teologizující filosofie lze dobře ukázat, že nezávisle na přímém vlivu SK se filosofie existenciálního typu rozvíjela od počátku 20. století i v Rusku. NAB byl 1922 z Ruska vyhnán Leninovým bolševickým režimem, spolu s dalšími představiteli ruské inteligence (Losskij, Frank a další).<sup>4</sup> Loď, na níž byli deportováni, se nazývá od té doby „parník filosofů“. NAB žil nejdříve krátce v Berlíně, pak ale kvůli zhoršené hospodářské situaci přesídlil s dalšími ruskými emigranty do Paříže, kde prožil nejproduktivnější období svého života (zemřel u psacího stolu). Ve Francii se NAB pravidelně stýkal a přátelil s Maritainem, Gilsonem, GM a dalšími filosofy. On sám se ale pokládal za nezávislého myslitele.<sup>5</sup>

Filosofie NAB má gnostické rysy, je dualistická (svět svobody vs. svět nutnosti), založena na zvláštní introspektivní epistemologii (NAB používal pojem „objektivace“, což je prý výklad prvotního pádu člověka); překonání objektivace se děje tvůrčí svobodou a směřuje do eschatonu. V centru jsou pojmy „svoboda“ a „osoba“ (proto bývá NAB řazen také k personalismu); oba pojmy však chápal nonkonformně, navrhl zvláštní meontologické pojetí, které prý má zajistit řešení problému teodiceje:

- „nestvořená svoboda“ i Bůh vycházejí z prvotního principu Ungrund (inspirace teosofem Jakobem Böhmem), Ungrund je jakýmsi nebytím (řec. „to me on“); svoboda se završuje tvůrčím aktem/tvorbou, kterou NAB chápal jako antropodiceu (primát svobody nad bytím). Kritika: svoboda nemůže vycházet z temného, neosobního Ungrund, je vlastností Boha/osob (Losskij); lidská svoboda je omezena přirozeností osob, není nestvořená
- základem „osoby“ je svoboda; osoba tvoří sebe samu tvůrčími akty, není determinována ani přirozeností, ani Bohem (podobně jako u JSP); bytí osoby je agonistické, realizuje se v boji protikladů; ztotožnění osoby se děje skrze objektivaci; zdrojem sociálního otroctví je rozdělení na „pána“ a „raba“ (korelativní stavy, jež může překonat jen opravdu „svobodný“ člověk), ten, kdo nepřistoupí na tuto hru „nutnosti“; osoba je ale také komunitární, schopná sebepřekročení. Kritika: kontrafaktické přehlížení určení osoby skrze přirozenost<sup>6</sup>

---

<sup>4</sup> NAB patřil mezi (náboženské) filosofy, kteří v rámci tzv. Stříbrného věku (1900-1922) představovali silnou opozici vůči Leninovi a všem materialistickým marxistům, proto bývají někdy nazýváni „idealisty“. Více Chamberlainová, L., Parník filosofů, 2009, 37-39.

<sup>5</sup> NAB se sám charakterizoval takto: Zůstávám individuálním myslitelem a vždycky se vracím k sobě, ke svému individuálnímu myšlení. Přemýšlím o čase, o své době, o jejích problémech a jejím zlu, ale jsem nesoučasný, nečasový myslitel. Nacházím se v úplném rozporu se svou dobou. Opěvuji svobodu, když ji moje doba nenávidí, nemiluji stát a mám religiózně anarchistické tendence, když doba stát zbožšťuje, jsem krajní personalista, když je doba kolektivistická a popírá důstojnost a hodnotu osobnosti, nemám rád válku a vojáky, když doba žije patosem války, miluji filosofické myšlení, když je doba k němu lhostejná, vážím si aristokratické kultury, když jí doba opovrhne, a konečně - vyznávám eschatologické křesťanství - když doba uznává pouze křesťanství tradičně každodenní. Cítím sebe sama obráceného k příštím věkům.“ Citát z autobiografie NAB, převzato z Šimek, V., Pojetí svobody u Nikolaje Berďajeva, 19, online file:///C:/Users/uzivatel/Downloads/DPTX\_0\_0\_11260\_KDIP000\_194846\_0\_69328%20(1).pdf

<sup>6</sup> Více tamtéž, 100.

**GM (1889-1973)** byl prvním francouzským filosofem, který nezávisle na SK stál u zrodu moderní filosofie existence (ještě před JPS). Ovlivnil jej Bergson (zájem o bezprostředno, filosofii svobody, koncepci otevřenosti). GM nazval svou filosofii „konkrétní filosofii křesťanského neosokratismu“; spoluvytvářelo ji jeho hudební založení a dramatická tvorba. GM vyučoval na středních školách, akademické kariéře se vyhýbal, hostoval však na několika zahraničních univerzitách (např. na Harvardu). 1969 navštívil Prahu (FF UK). Vybraná díla: Metafyzický deník (1927)<sup>7</sup>; Být a mít (1935); Přítomnost a nesmrtelnost (1959).<sup>8</sup>

Stručná charakteristika filosofie GM:<sup>9</sup>

- neosokratovsky konkrétní: nezaměřoval se na abstraktní či anonymní rozum, nýbrž na konkrétní osoby, aby v nich správnou anamnézou v sókratovském a platónském smyslu toho slova probudil jakýsi hluboký život reflexe (filosofování „hic et nunc“, v konkrétní situaci); více primární text
- mít (schopnost manipulovat) vs. být (schopnost tvořit): „v základě lze všechno převést na distinkci mezi tím, co člověk má, a tím, co je“ (vášnivá kritika vlastnické orientace člověka); vlastnictví někdy znamená být vlastněn, protože je spojeno s úzkostí; jedině ten, kdo je osvobozen od pout vlastnictví, pozná božskou lehkost života v naději; lidé budou tím méně lidmi, čím více se je podaří podřídit moci peněz (Být a mít (1935))
- čin jako inkarnace a dovršení osoby: osoba je „odpověď na výzvu“ (výzva je něco, co prýští z osoby a zároveň odjinud); „nestačí mít poslání, abychom byli, musíme se ve směru svého osobního poslání nějak činně angažovat“; mnoho lidí se nikdy „neprobudilo k činu“ (jsou jako spící gestikulující, „na okraji“ skutečnosti)
- tajemství zla: oproti augustinovsko-scholastické definici zla jako nedostatku dobra se GM domníval, že zlo je v realitě přítomno (jako pozitivně existující); v této souvislosti tvrdil, že problém zla nelze zkoumat jen „zvnějšku“ (teoreticky) jako divák, „zlo, jež pouze konstatuji (...), aniž je zakouším, aniž jím trpím, není zlem“; GM se zabýval také fenoménem „zlé vůle“ (projevující se např. v ponižování druhých)
- smrt a nesmrtelnost: „zlo a smrt lze považovat v jistém smyslu za synonyma“; proti solipsistickému pojetí bytí k smrti u MH staví svůj svérázný filosofický orfismus, založený na významu smrti milované osoby: „Milovat někoho znamená říci mu: Ty nezemřeš!“ (Přítomnost a nesmrtelnost (1959))
- možnosti přirozeného rozumu: oproti např. tomismu (Maritain) neuznával důkazy Boží existence (to odpovídá jeho odporu proti systematičnosti a proti „duchu abstrakce“); Bůh je podle GM dán jako „absolutní přítomnost v adoraci“

<sup>7</sup> Ve stejném roce vyšlo i dílo MH Bytí a čas; jde o souběžné předložení dvou přístupů v rámci filosofie existence: „budujícího“ (MH) a „hloubícího“ (GM); GM nazýval svůj způsob filosofování také „hloubením“.

<sup>8</sup> Viz Bendlová, P., Medailon in GM, Přítomnost a nesmrtelnost, 139-140.

<sup>9</sup> Vycházím a cituji z Bendlová, P., Závěrečná studie in GM, Přítomnost a nesmrtelnost, 1998, 110-136.

**JPS (1905-1980)** ztratil ve dvou letech otce, v osmi se rozhodl, že bude spisovatelem; filosofii JPS lze považovat za „pokus o radikálně vědomé psaní“; jeho prvním románem byla Nevolnost (1938); psal i dramata, např. Mouchy (1943); ve stejném roce vyšel jeho nejdůležitější filosofický spis – Bytí a nicota. Od 1945 žil „bez pevného zaměstnání, bez rodiny, žil cele spisovatelstvím“<sup>10</sup>, začal se angažovat i politicky, upřednostňoval alternativní verze komunismu, od 60. let pak anarchistické, ultralevicové proudy (celkově je považován rovněž za představitele (neo)marxismu).

Český filosof Miroslav Petříček zjednodušeně vyjadřuje jednu z hlavních myšlenek knihy Bytí a nicota: „Co ta dvě slova znamenají? Co zastupují? Bytí, to je třeba bytí kamene; nicota, ta je na straně člověka. Proč? Kámen je takový, jaký je, byl pořád kamenem a bude kamenem. S člověkem je to složitější. Člověk „není“, jak říká JPS. A není, protože tím, čím je teď, nemusel být včera a nemusí tím být zítra. Člověk je tím, čím se učiní. Člověk má svobodu. Když o mě někdo dnes řekne, jsi takový a takový, nic o mě neříká, protože zítra mohu být jiný. To vedlo JPS k zjednodušené filosofické formulaci: v případě člověka existence předchází jeho podstatu (esenci).“<sup>11</sup>

V eseji Existencialismus je humanismus (1946) popularizoval JPS hlavní teze z Bytí a nicoty. Představme si stručně některé klíčové myšlenky:

- JPS píše, že zastupuje ateistický existencialismus (dále „AE“) a tvrdí: lidská přirozenost (esence) není, protože není Bůh, který by ji koncipoval; 1. princip AE tedy zní: „člověk není nic jiného než to, čím se udělá“; člověk je nejdříve subjektivním projektem, který se rozvrhuje do budoucnosti (návaznost na MH), před tímto projektem není nic. Kritika: kontrafaktické přehlížení přirozených (třeba genetických) určení; zjednodušeně řečeno: člověk ze sebe nemůže udělat cokoli, má určitou přirozenost
- JPS dále píše, že 1. krok AE spočívá v tom, aby si každý uvědomil naprostou odpovědnost za svou existenci; zároveň je však člověk odpovědný i za celé lidstvo, protože každým činem vytváří nejen sebe, ale i obraz člověka jako takového; tato obrovská odpovědnost vede k úzkosti, člověk je úzkostlivý. Kritika: každá smysluplná (osobní/kolektivní) odpovědnost musí být minimálně trojmístná relace a musí být omezená
- JPS se odvolává na výrok Dostojevského (Kdyby Bůh neexistoval, vše by bylo dovoleno) a píše, že existencialista si myslí, že je velmi nepříjemné, že Bůh neexistuje, neboť tím zaniká možnost objektivního měřítka dobra; jestliže Bůh neexistuje, člověk je opuštěn, nenalézá nikde, ani v sobě, nic, čeho by se (morálně) chytil; podle JPS člověk nemůže nikdy volit špatně, vše co volí je dobro (a nic není dobré pro nás, aniž je to dobré pro všechny); „člověk je svobodný... člověk je svoboda... člověk je odsouzen ke svobodě“<sup>12</sup> Kritika: JPS nedokázal, že Bůh neexistuje, jen to předpokládá. Nezdá se pravdivé tvrzení: nic není dobré pro nás, aniž je to dobré pro všechny.

<sup>10</sup> Více Coreth, Ehlen, Haeffner, Ricken, F20S, 53-54 a Störig, MDF, 449-450.

<sup>11</sup> Viz video online: <https://www.youtube.com/watch?v=l0ILGf416OE>

<sup>12</sup> Volně převzato z JPS, Existencialismus je humanismus, 2004, 13nn.

**KJ (1883-1969)** nejdříve „studoval medicínu – jednak proto, aby se tak vyrovnal s těžkou plicní chorobou a mohl co nejvíce zatížit své oslabené tělo, a jednak proto, aby uspokojil svou filosofickou [touhu]: vyškolit si rozum na přísné přírodovědné metodě a současně prozkoumat hranice [empirického] myšlení na základě jeho dobré znalosti. V rámci medicíny se ponořil do problémů psychiatrie.“ KJ se pokusil uspořádat „chaos přístupů“, který vládł v psychiatrii a „zajistit stejná práva intuitivně-rozumějícím přístupům jako psychologicko-vysvětlujícím.“<sup>13</sup> Přechod k filosofii představuje jeho kniha Psychologie světonázorů (1919). Od 1920 působil jako profesor filosofie v Heidelbergu, až do 1937, kdy musel kvůli svému antifašistickému postoji a židovskému původu své ženy univerzitu opustit. 1948 přesídlil se svou ženou do švýcarské Basileje, kde také zemřel. Nejdůležitější spis KJ je třísvazkové dílo Filosofie (1932). Největší vliv na KJ měl Kant a SK (KJ byl jeden z prvních, kdo uvedl do povědomí dílo SK); ze současníků mu byli nejdůležitějšími partnery v rozhovoru MH a Max Weber.<sup>14</sup> KJ patří mezi teistické filosofy existence.<sup>15</sup>

Pro velmi stručné představení KJ-pojetí filosofie existence je nejnázornější ukázat, jak chápal lidskou existenci v tzv. mezních situacích<sup>16</sup> (v citovaných pasážích je lidská existence vyjádřena pojmy „existence“, „pobývání“ (Dasein – inspirace MH), „bytí sebou“):

„Stále se ocitám v situacích, nemohu žít bez boje a bez utrpení, nevyhnutelně na sebe беру vinu<sup>17</sup>, musím zemřít – to vše jsou situace, které nazývám mezními. Tyto situace se *nemění*, ale pouze nabývají různých podob. Tyto situace jsou ve vztahu k našemu pobývání definitivní. Mezní situace jsou *nepřehlédnutelné*; v našem pobývání už za nimi nevidíme nic jiného. Jsou jako zeď, na níž narážíme, na níž ztroskotáváme. My sami je nemůžeme změnit, ale pouze přivést k jasnosti, aniž bychom je mohli vysvětlit a odvodit z něčeho jiného. Tyto situace jsou zde s pobýváním samým. (...)“

**Jakožto pobývání se můžeme vyhnout mezním situacím jen tím, že před nimi zavíráme oči.** Chceme uchovat své pobývání ve světě tím, že je rozšiřujeme. Vztahujeme se ke svému pobývání, aniž bychom se tázali, přičemž si nad ním zjednávali vládu a libujeme si v něm nebo jím trpíme a podléháme mu. Ale nakonec nám nezůstane nic jiného než se poddat. Na mezní situace proto reagujeme smysluplně nikoli plánováním a propočtem za účelem jejich překonání, nýbrž zcela jinou aktivitou, *stáváním se existencí, která je v nás možná. Stáváme se sami sebou tím, že vstupujeme do mezních situací s otevřenými očima.* Vědění jsou tyto situace uchopitelné pouze vnějškově: jediné existencí mohou být pociťovány jako skutečnost. **Zakoušet mezní situace a existovat je totéž.** V bezmocnosti pobývání se otevírá možnost vzestupu bytí ve mně. Zatímco pobývání je otázkou po bytí v mezních situacích cizí, „bytí sebou“ si v nich může uvědomit bytí skrze *skok*: vědomí, které o mezních situacích jinak jen ví, může být naplněno jedinečným, dějinným a nezastupitelným způsobem. Mez se tak zhošťuje své vlastní funkce: být ještě imanentní a již odkazovat k transcenci.“<sup>18</sup>

<sup>13</sup> Coreth, Ehlen, Haefner, Ricken, F20S, 50.

<sup>14</sup> Více viz tamtéž.

<sup>15</sup> Ačkoli jeho pojetí Boha je specifické; přesnější je výraz „Transcendence“. Více Störig, MDF, 448-449.

<sup>16</sup> KJ pojednal o tomto tématu v druhém svazku své Filosofie (1932).

<sup>17</sup> K tomu více a kriticky, Němec, V., Jasperova Otázka viny ve světle Ricoeurovy kritiky, Reflexe, 54/2018, s. 139.

<sup>18</sup> Jaspers, K., Mezní situace, 2016, s. 10, 11. Kurziva původní, vtučení Šimek.